

А. В. КОСТРУБА

Анатолій Володимирович Коструба, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

ДО ПИТАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ВИМОГ ЯК ПРАВОПРИПИНЯЮЧОГО ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ В ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІЙ СФЕРІ

Чинне цивільне законодавство відносить зарахування однорідних зустрічних вимог до підстав припинення зобов'язання. Попри те, що сучасна цивілістична література наповнена достатньою кількістю досліджень, присвячених зарахуванню, це питання викликає багато дискусій. Ця обставина пояснюється як складністю механізму припинення зобов'язань у такий спосіб, так і наявністю альтернативних способів, які мають дуже схожі природу і характер впливу на зобов'язальні правовідносини. Одним із способів внесення ясності в проблему зарахування зустрічних вимог є розгляд цього питання з точки зору основ юриспруденції, тобто механізму правового регулювання майнових цивільних відносин, а точніше такого його елементу як юридичні факти. Саме такий ракурс дослідження може пролити світло на питання, які досі залишалися недослідженими.

Основу дослідження становлять праці таких вчених-юристів як: В. М. Коссак, Є. О. Крашенінніков, Н. С. Кузнєцова, О. І. Міхно, О. О. Первомайський, С. В. Сарбаш, А. О. Сироткіна, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко та ін.

Метою статті є визначення зарахування зустрічних однорідних вимог як правоприпиняючого юридичного факту в зобов'язальній сфері, встановлення його умов і особливостей, а також механізму впливу на зобов'язальні правовідносини.

Згідно зі ст. 601 ЦК України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлено або визначено моментом пред'явлення вимоги. Частина 2 цієї статті встановлює, що зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї зі сторін¹.

Підстави виникнення зустрічних взаємних вимог можуть бути різноманітними, але фактор виникнення має важливе значення, оскільки деякі види зустрічних вимог не підлягають зарахуванню. Як правило, зарахуванню підлягають вимоги, що виникають на основі договорів. Правовим наслідком зарахування (заліку) вимог є припинення правовідносин між їхніми учасниками. Таким чином, вважається, що боржник виконав свої обов'язки. Оскільки обов'язки в коментованому випадку мають взаємний характер, то залік вимог пов'язується з припиненням зобов'язань з боку обох сторін. Наприклад, якщо за договором поставки одна із сторін повинна оплатити певну суму іншій, а остання за договором підряду виконала для першої певні роботи на таку суму, то вони можуть припинити взаємні зобов'язання шляхом їх заліку². Настання правоприпиняючого юридичного факту у формі зарахування зустрічних однорідних вимог можливе за наявності таких умов:

1) однорідні зобов'язання³. Предметом обох зобов'язань мають бути речі одного і того самого роду⁴. Предметом окремих договорів можуть бути валюта України, іноземна валюта й валютні цінності⁵;

2) зустрічні зобов'язання⁶; кредитор одного зобов'язання був боржником іншого зобов'язання, і навпаки – боржник першого зобов'язання був кредитором другого⁷;

3) строк виконання настав, строк виконання не встановлено або визначено моментом пред'явлення⁸. Якщо ж час виконання одного з двох чи обох відразу договорів минув і сплинув строк позовної давності, уповноважена за угодою сторона не має права наполягати на виконанні договору чи зарахуванні⁹.

У зв'язку з цим зарахування як припинення зобов'язання відрізняється від зарахування грошової суми як його виконання. З точки зору юридичних фактів, це дві різні підстави припинення зобов'язання. У першому випадку правоприпиняючим юридичним фактом буде сам факт зарахування, а в другому – виконання зобов'язання. Обидві обставини є підставами припинення зобов'язання, але водночас мають різні умови для настання і є різними за природою правоприпиняючими юридичними фактами. Наприклад, одним з варіантів реалізації права на набуття жилого приміщення у власність є використання власних грошових коштів з правом зарахування частини вартості такого приміщення, що набувається шляхом передання місту жилого приміщення, що перебуває у власності особи за договором міни¹⁰. У такому разі відсутні однорідні вимоги, у зв'язку з чим і підставою припинення права власності є правоприпиняючий юридичний факт у формі договору міни, а не у формі зарахування однорідних зустрічних вимог.

Згідно зі ст. 602 ЦК України не допускається зарахування зустрічних вимог у разі:

- 1) відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- 2) стягнення аліментів;
- 3) довічного утримання (догляду);
- 4) спливу строку позовної давності;

5) в інших випадках, установлених законом¹¹. До речі такі самі випадки недопущення зарахування визначені й в ЦК РФ¹².

У літературі зарахування, як і ряд інших підстав припинення зобов'язання розглядається, так би мовити, в двох аспектах: як підстава припинення і як спосіб припинення зобов'язання. Фактично, обидва аспекти властиві теорії юридичних фактів. Розмежовуються вони тим, що як підстава припинення зобов'язання зарахування це обставина правової дійсності, яка розглядається в статичці, як спосіб припинення зобов'язання правоприпиняючий юридичний факт у формі зарахування розглядається в механістичному розрізі як сукупність дій, або подій, які у своїй взаємодії призводять до припинення зобов'язання. Спосіб припинення договору можна визначити як прийом чи систему прийомів, що призводить до припинення дії договору. Зарахування у зв'язку з цим дійсно визначає, яким чином припиняється договір, тобто передбачає наявність групи елементів (трьох умов, названих вище), які тільки у своїй сукупності призведуть до припинення договору. Відсутність хоча б однієї з умов робить неможливим проведення зарахування. Це означає набуття останнім такої ознаки, як вираження у якості цивільно-правового способу припинення зустрічних правочинів¹³.

Але водночас воно є і підставою припинення зобов'язання, оскільки, навіть будучи фактичним складом, воно припиняє зобов'язання з настанням останнього в цьому ланцюзі юридичного факту.

Припинення зобов'язання зарахуванням має свої особливості щодо моменту настання правоприпиняючого юридичного факту. Існуюча практика також виробила три варіанти визначення моменту, з якого вимоги, що ставляться до зарахування, вважаються погашеними.

Перший з них можна описати таким чином. З огляду на те, що зарахування – це односторонній правочин, для здійснення якого потрібна воля однієї сторони, він вважається здійсненим і погашає зараховувані вимоги в момент направлення повідомлення про залік іншій стороні¹⁴.

Другий підхід передбачає, що зобов'язання вважаються припиненими зарахуванням з моменту настання строку виконання того зобов'язання, строк якого настав пізніше¹⁵. У такому разі йдеться про зворотний характер його дії. Обґрунтовується така позиція тим, що саме з моменту настання строку припинення зобов'язання припиняється нарахування неустойки і відсотків, бо зобов'язання вважаються погашеними. Феномен зворотної дії зарахування приводе до того, що до моменту отримання заяви про нього, яка, безумовно, є необхідною для юридичної сили зарахування, сторони можуть розглядатися як такі, що перебувають в простроченні, але після зарахування боржником, що прострочив, може бути лише та сторона, строк виконання зобов'язання якої настав раніше. Крім того, якщо наслідки прострочення виконання зобов'язань за їхніх умов є різними (наприклад, встановлено різний розмір неустойки за прострочення), при розгляді судом двох зустрічних позовів одна зі сторін мала отримати до стягнення більшу суму, ніж інша. При зарахуванні його зворотна дія ліквідує наслідки прострочення, починаючи з моменту, коли настав пізніший строк виконання відповідного зобов'язання. Тому, про стягнення можливих штрафів можна вести мову тільки щодо тієї сторони, строк виконання зобов'язання якої настав раніше, і лише в період з початку прострочення і до припинення зобов'язання¹⁶. Водночас моментом настання юридичного факту не може вважатися момент настання строку зобов'язання, яке має місце пізніше. Юридичний факт є обставиною дійсності, яка у разі збігу з правовою моделлю призводить до визначення нормою права наслідків. У ситуації, яка розглядається, юридичний факт матиме зворотну дію, що суперечить його правовій природі. Адже жодна обставина не може породжувати наслідки щодо минулого. Крім того, в такому разі може йтися про фіктивність юридичних фактів, що унеможливує його існування як такого. І хоча в даному разі застосовується юридична фікція, реально юридичний факт має місце або в момент відправлення повідомлення про зарахування, або в момент його отримання, що також не залишається поза увагою права. Оскільки, якщо вважати, що момент відправки або отримання повідомлення не мають значення для правовідносин, то можна поставити під сумнів необхідність цих дій взагалі, адже якщо вони не впливають на зобов'язання, то відповідно перебувають поза правовідносинами, що випливає з цього зобов'язання. А тому, з ними не можна пов'язати спричинення будь-яких правових наслідків для цього зобов'язання, у тому числі й припинення. У зв'язку з чим сама фікція з точки зору юридичних фактів не має підкріплення і підстав для існування взагалі.

Третій варіант будується на припущенні про пов'язаність контрагентів зарахуванням з моменту отримання стороною-адресатом повідомлення про залік. Вибір цього підходу обов'язково поставитиме питання про допустимість відклику зарахування (за аналогією з відкликом оферти) до моменту отримання відповідного повідомлення адресатом¹⁷. Зобов'язання також може вважатися припиненим після закінчення часу, необхідного для отримання заяви про зарахування другою стороною. Якщо у цієї сторони є підстави вважати його проведеним за відсутності або не відповідності хоча б з однією необхідною умовою, така особа може звернутися до суду з позовом про визнання зарахування недійсним та виконання вимог договору¹⁸.

Вважаємо, що доречною з цього приводу є позиція, вироблена А. О. Сироткіною, в якості компромісу. На її думку, для вирішення даного питання необхідно виходити з того, що відмова від зарахування неможлива і зобов'язання припиняється з моменту отримання відповідної заяви контрагентом. У такому разі зарахування набуває невідворотного характеру для обох сторін зобов'язання: заявник пов'язаний з моментом волевиявлення, але наслідки для обох настануть одночасно – з моменту отримання заяви контрагентом. Таку жорсткість можна пояснити тим, що припинення зобов'язання зарахуванням на відміну від інших видів односторонніх правочинів, тягне припинення як прав, так і обов'язків заявника зарахування і його контрагента¹⁹. Крім того, якщо розглядати зазначену ситуацію з точки зору боржника, то в разі неотримання повідомлення про зарахування останній може планувати низку дій судового порядку для вирішення спору або вчи-

нити інші дії, які матимуть майновий характер, у зв'язку з чим він може втратити частину власних коштів. Логічним є те, що боржник має право знати про момент припинення зобов'язання зарахування, а цього можна досягти лише шляхом його повідомлення. Таким чином, моментом припинення зобов'язання шляхом зарахування є момент настання юридичного факту – отримання боржником повідомлення про відповідні дії кредитора.

В юридичній літературі й на практиці передбачається можливість припинення зобов'язання договором про зарахування (залік), що не є тотожним припиненню зобов'язання зарахуванням за заявою однією зі сторін²⁰. Така договірна конструкція ще має назву «угода про проведення багатостороннього зарахування»²¹. Згідно з визначенням, запропонованим Є. О. Крашенінниковим, договір про зарахування передбачає собою договір, який передбачає припинення шляхом зарахування щонайменше двох вимог різних кредиторів. Він може бути двосторонньою угодою, а також угодою трьох і більше сторін, які перебувають одна з одною у постійних ділових зв'язках, зараховують свої вимоги та борги (кліринг) і обмежують виконання «надлишками», що залишаються. Договір, що розглядається, спрямовано на припинення вимог, що виникли на підставі різних юридично-фактичних умов. За цією ознакою він відмежовується від *contrarius consensus*, тобто від угоди про припинення договору, за посередництвом якого припиняються вимоги, що впливають з однієї юридико-фактичної обставини²². Фактично цим договором сторони можуть врегулювати різні правовідносини, що виникли між ними в умовах нестачі вільних грошових коштів для виплати боргів. Такі угоди часто передбачають взаємні поставки товару, прощення боргу, уступку права вимоги та інші зобов'язання²³.

Як юридичний факт цей договір наближений до угоди сторін про припинення зобов'язання. Він має таку саму форму і вимоги до оформлення. При цьому цей договір і є юридичним фактом, за посередництвом якого припиняється основний договір. Його відмінність не матиме принципового значення, оскільки договір, який розглядається, може мати місце лише за більшої кількості обставин, тобто як зазначалося вище не обмежуються вимогою однорідності.

Таке зарахування не рідко зустрічається на практиці. Причинами, які підштовхують до укладення договору про зарахування, можуть бути такі: 1) бажання здійснити залік у тих випадках, коли відсутні передумови одностороннього зарахування (зустрічні однорідні вимоги; строк виконання зобов'язання не настав, строки не вказано або визначено моментом вимоги); 2) бажання виконати зарахування за умовою чи з визначенням строку; 3) бажання модифікувати дію одностороннього зарахування. На протидію односторонньому волевиявленню про залік, яке є угодою ворожою до встановлення умови чи строку, договір про залік може укладатися під умовою чи з встановленням строку. Крім того, на відміну від одностороннього заліку, за яким волевиявлення припиняє вимога зі зворотною дією на момент їх вступу у стан заліку, договірний залік характеризується тим, що сторони можуть визначити момент припинення вимог на свій розсуд²⁴.

Слід також звернути увагу на особливості зарахування у разі зміни кредитора²⁵.

У разі зміни кредитора боржник має право пред'явити проти вимоги нового кредитора свою зустрічну вимогу до первісного кредитора. У разі зміни кредитора зарахування проводиться, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент одержання боржником письмового повідомлення про заміну кредитора, і строк вимоги настав до його одержання або цей строк не встановлено чи визначено моментом пред'явлення вимоги.

Якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора, зарахування проводиться, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент пред'явлення боржникові вимоги новим кредитором або якщо боржник виконав свій обов'язок до пред'явлення йому вимоги новим кредитором, – на момент його виконання (ст. 603 ЦК України).

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки.

Зарахування зустрічних однорідних вимог є правоприпиняючим юридичним фактом у зобов'язальній сфері. З цієї обставиною пов'язується припинення зобов'язальних правовідносин між суб'єктами цивільного права. Але як і будь-який юридичний факт зарахування може мати місце і призводити до наслідку у формі припинення правовідносин лише за наявності певних умов. Сьогодні ці умови є такими: 1) зобов'язання, що припиняються мають бути однорідними; 2) зобов'язання повинні мати зустрічний характер; 3) строк виконання обох зобов'язань настав. Саме за наявності цих обставин можна стверджувати, що правоприпиняючий юридичний факт у формі зарахування може настати.

Визначальним для зарахування зустрічних вимог як правоприпиняючого юридичного факту є момент з яким пов'язується припинення зустрічних зобов'язань. Ми схильні погоджуватися з позицією А. О. Сироткіної про те, що зобов'язання вважаються припиненими з моменту отримання повідомлення про зарахування контрагентом суб'єкта, який направив відповідне повідомлення. Таким чином, таке отримання і можна вважати правоприпиняючим юридичним фактом.

Тема зарахування зустрічних вимог є однією з найбільш досліджених у цивілістичній літературі, але при цьому ця обставина не заважає поглиблювати наукові пошуки і досліджувати її з точки зору динаміки всієї правової системи і таким чином виробляти нові пропозиції до регулювання відповідних суспільних відносин.

¹ Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відом. Верхов. Ради України – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356. (із змінами).

² Коссаk В. М. Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України / В. М. Коссаk // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип. 23. – С. 15.

³ Первомайський О. Застосування інституту припинення зобов'язань у нотаріальній практиці / О. Первомайський // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2006. – № 1 (25). – С. 34.

⁴ Коссаk В. М. Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України / В. М. Коссаk // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип. 23. – С. 15.

⁵ Міхно О. І. Цивільно-правові аспекти зарахування як способу припинення договору / О. І. Міхно // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 67. – С. 52.

⁶ Коссаk В. М. Проблеми припинення зобов'язань за новим Цивільним кодексом України / В. М. Коссаk // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2004. – Вип. 23. – С. 15.

⁷ Первомайський О. Застосування інституту припинення зобов'язань у нотаріальній практиці / О. Первомайський // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2006. – № 1 (25). – С. 34.

⁸ Міхно О. І. Цивільно-правові аспекти зарахування як способу припинення договору / О. І. Міхно // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 67. – С. 52.

⁹ Потяркин Д. Е. Приобретение очередником жилого помещения с зачетом стоимости / Д. Е. Потяркин // Российская юстиция. – 2008. – № 11. – С. 16–17.

¹⁰ Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відом. Верхов. Ради України – 2003. – №№ 40 – 44. – Ст.356. (із змінами).

¹¹ Сарбаш С. Прекращение обязательств зачетом в арбитражной практике / С. Сарбаш // Хозяйство и право. – 2001. – № 10. – С. 80.

¹² Міхно О. І. Цивільно-правові аспекти зарахування як способу припинення договору / О. І. Міхно // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 67. – С. 53.

¹³ Сироткина А. Прекращение обязательств / А. Сироткина // Хозяйство и право. – 2009. – № 4. – С. 51.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Сарбаш С. Прекращение обязательств зачетом в арбитражной практике / С. Сарбаш // Хозяйство и право. – 2001. – № 10. – С. 87–88.

¹⁶ Сироткина А. Прекращение обязательств / А. Сироткина // Хозяйство и право. – 2009. – № 4. – С. 51.

¹⁷ Міхно О. І. Цивільно-правові аспекти зарахування як способу припинення договору / О. І. Міхно // Пробл. законності : респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип. 67. – С. 53.

¹⁸ Сироткина А. Прекращение обязательств / А. Сироткина // Хозяйство и право. – 2009. – № 4. – С. 53.

¹⁹ Крашенинников Е. Договор о зачете / Е. Крашенинников // Хозяйство и право. – 2004. – № 11. – С. 46.

²⁰ Сарбаш С. Прекращение обязательств зачетом в арбитражной практике / С. Сарбаш // Хозяйство и право. – 2001. – № 10. – С. 91.

²¹ Крашенинников Е. Договор о зачете / Е. Крашенинников // Хозяйство и право. – 2004. – № 11. – С. 46.

²² Сарбаш С. Вказана праця. – С. 91.

²³ Крашенинников Е. Договор о зачете / Е. Крашенинников // Хозяйство и право. – 2004. – № 11. – С. 46–48.

²⁴ Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 376 с.

²⁵ Цивільний кодекс України : станом на 1 листопада 2011 року // Відом. Верхов. Ради України – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356. (із змінами).

Резюме

Статтю присвячено питанню зарахування однорідних зустрічних вимог як правоприпиняючого юридичного факту. Проведено аналіз умов для зарахування зустрічних вимог як правоприпиняючого юридичного факту. Визначено момент припинення зобов'язання на підставі такого виду правоприпиняючого юридичного факту.

Ключові слова: зобов'язання, припинення зобов'язань, зарахування, юридичний факт, правоприпиняючий юридичний факт.

Резюме

Стаття посвящена вопросу зачета однородных встречных требований как правопрекращающего юридического факта. Проведен анализ условий для зачета встречных требований как правопрекращающего юридического факта. Определен момент прекращения обязательства на основании такого вида правопрекращающего юридического факта.

Ключевые слова: обязательство, прекращение обязательств, зачет, юридический факт, правпрекращающий юридический факт.

Summary

The article is devoted to the question of discount as a right-depriving jural fact. The analysis of conditions of the discount as a right-depriving jural fact is conducted. The moment of termination of obligation on the basis of such type of right-depriving jural fact is certain.

Key words: obligation, termination of obligations, discount, jural fact, right-depriving jural facts.

Отримано 6.01.2012